

Т. П. Матюшкова

ПСИХІЧНІ СТАНИ ПОТЕРПІЛИХ-ЖІНОК ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЇХНІХ ПОКАЗАНЬ

Аналізу особливостей формування показань потерпілих були присвячені роботи таких відомих науковців, як В. П. Дубрівний, А. В. Дулов, В. А. Журавель, Л. М. Карнеєва, О. Р. Ратінов, Є. Є. Центров та ін. Але з кожним роком зростає кількість насильницьких злочинів, вчинених щодо жінок та дівчат [1]. У зв'язку з цим деякі аспекти формування їх показань потребують подальших досліджень. Зокрема, визначення психологічних основ формування показань потерпілих-жінок від насильницьких злочинів.

У кримінальній та післякримінальній (у деяких випадках і у передкримінальній) ситуаціях жертва злочину, як правило, знаходиться у стані підвищеної емоційної напруги. Це впливає не лише на її поведінку, а й на сприйняття, мислення, пам'ять та інші життєво важливі функції. Зазначені обставини формують у потерпілих особливі психічні стани. Останні розрізняють за тривалістю, ступенем та характером впливу, ступенем усвідомленості особою та їх адекватності ситуації, домінуванням в них того чи іншого компонента, причинами виникнення тощо. Психічний стан як відносно стійкий прояв усіх компонентів психічної діяльності особистості має багато спільних рис з її індивідуальними властивостями і, в першу чергу, з характером [2; 3, с. 101].

Формування особливого психічного стану потерпілих-жінок від насильницьких злочинів залежить від різних обставин. У передкримінальній ситуації на вид та інтенсивність психічного стану потерпілої впливає її психічна чи(і) фізична безпорадність. При цьому психічна безпорадність може бути обумовлена психічною хворобою, втратою свідомості, малолітнім чи неповнолітнім віком потерпілої, а фізична – фізичними недоліками, старістю, хворобою, що не пов'язана із розладами психічної діяльності, іншими обставинами. На нашу думку, фізична безпорадність потерпілої може бути викликана і станом її алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Узагальнення судової і слідчої практики дозволяє зробити висновок про обумовленість безпорадності потерпілої наступними умовами – вчиненням щодо неї окремих видів насильницьких злочинів протягом тривалого часу, наявністю несприятливих відносин зі злочинцем протягом тривалого часу до вчинення злочину, систематичними та безпричинними проявами ним агресії, жорстокості відносно потерпілої тощо. Зазначене вербальне, фізичне та психічне насильство, за даними психологів, може не зали-

шати на тілі жінок явних слідів, але викликає у них раптові приступи гніву, сльози, підриває віру у себе та власні сили, примушує відчуття сильне почуття вини, занижує самооцінку [4, с. 87]. Депресія, що виникає у зв'язку з цим, в певній мірі підсилює негативний вплив злочинного посягання, знижує здатність потерпілої до активної протидії злочинцю у кримінальній ситуації та суттєво впливає на формування її показань.

На формування психічних станів потерпілих-жінок в момент безпосереднього вчинення насильницьких злочинів також впливають страх, біль і моральні страждання. Так, найбільш характерною реакцією потерпілих на ситуацію нападу є почуття страху як емоційне відображення небезпечності, обумовленої невідомістю ситуації, невірою у власні сили, відсутністю інформації про сприятливий вихід із ситуації, що склалася. Аналіз літератури з психології дозволяє зробити висновок про існування різних форм почуття страху. Зокрема, астеничної, стеничної та афективної форм, а також стеничного бойового збудження. Астенична форма страху є пасивно-оборонним рефлексом і знаходить свій прояв у зовнішніх ознаках: тремтінні, скованості, заціпенінні, недоцільних вчинках [5; 6]. Окрім цього, астенична форма страху, що виникає у жертви злочину, відображається і у внутрішніх психологічних процесах: паралізує волю потерпілої до опору, сприяє неадекватному відображенню ситуації, перебільшенню небезпечності [7, с. 432]. Зазначене може призвести до перекручення потерпілою обставин злочину, до їх запам'ятовування у перекрученому вигляді тощо. Іншою формою страху, яка може виникнути у потерпілої в кримінальній ситуації, є стенична. Суть її полягає у активно-оборонному рефлексі, що дозволяє потерпілій чинити опір діям злочинця. Водночас, у зв'язку зі спрямованістю розумової діяльності потерпілої на оцінку обстановки і вибір засобів боротьби, її увага сконцентрована лише на окремих деталях події, інші ж також можуть запам'ятовуватись у перекрученому вигляді. При вчиненні насильницького злочину з особливо брутальним впливом на потерпілу її страх може перетворитися на почуття жаху. Останній, як афективна форма страху, пов'язаний з різкими змінами психічної діяльності потерпілої, порушеннями логічності її мислення, розладами орієнтування в оточуючій обстановці та, як наслідок, може призвести до певних перекручень у показаннях потерпілої. У певних ситуаціях нападу у потерпілої виникає стеничне бойове збудження, під час якого розумова та психічна діяльність потерпілої активізується. Зазначена форма страху позитивно впливає на продуктивність сприйняття і запам'ятовування, точність, повноту і об'єктивність показань потерпілої.

На нашу думку, відчуття страху у потерпілої під час вчинення насильницького злочину може переходити з однієї форми в іншу.

Про це опосередковано свідчить якість її показань про обставини злочину: уривчаста і перекручена картина початку нападу та чіткі спогади про наступну боротьбу і навіпаки. Таким чином, страх, що його відчуває потерпіла в момент нападу, впливає на формування її подальших показань та має бути врахований слідчим при розслідуванні насильницького злочину.

Жертви насильницьких злочинів відчувають на собі і фізичний вплив: побої, поранення, збчення і т. д. Таким чином, до почуття страху приєднується і відчуття болю. При цьому дія страху на відчуття болю не є однозначною. Зокрема, в одних ситуаціях через відчуття страху біль посилюється; в інших, навпаки, пригнічується (реакція на біль може з'являтися через деякий час через анестезуючу дію страху) [6, с. 229]. Аналіз наукової літератури, матеріали судової і слідчої практики доводять, що не завжди відповідають дійсності показання потерпілих-жінок від насильницьких злочинів про фізичне насильство. Зокрема, про тривалість злочинного нападу, кількість та ступінь нанесених ударів, силу їх заподіяння тощо. Нейтралізувати такі негативи та об'єктивно оцінити показання потерпілих-жінок від насильницьких злочинів допоможуть методи порівняльних досліджень, зокрема, зіставлення показань потерпілих як з даними судово-медичної експертизи про наявність, локалізацію та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, так і з іншими відомостями у справі. Доцільним також є призначення відносно потерпілої певних видів експертиз (у тому числі комплексних чи(і) комісійних) та залучення фахівців-психологів до слідчих дій за участю потерпілих.

За даними психологів, у більшості людей, які зазнають незвичайних чи драматичних подій, спостерігається явище деперсоналізації. Індивід відчуває себе не учасником, а лише спостерігачем того, що відбувається з його тілом, тобто втрачає особистісну визначеність [8, с. 57–59]. В окремих ситуаціях хвилювання, що переживають потерпілі, викликають афазії – тимчасові розлади чи втрату мови, що позбавляють їх можливості вчасно покликати на допомогу чи повідомити про вчинений напад [3, с. 109]. І деперсоналізація, і афазія, на нашу думку, також впливають на формування показань потерпілих-жінок від насильницьких злочинів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне рекомендувати слідчому, перше, під час допиту потерпілих з'ясувати, чи намагались вони привернути увагу сторонніх осіб, обставини, за яких вони кликали на допомогу чи, навпаки, не могли цього зробити, причини, з яких це відбулось. По-друге, для перевірки отриманих свідчень ставити відповідні запитання експерту при судово-медичному, судово-психологічному чи судово-сексологічному дослідженні потерпілої. Експертне підтвердження дії на потерпілу афазії та деперсоналізації сприятиме визначенню суб'єктивних і об'єктивних

умов формування показань потерпілих-жінок. Висновки експертизи, що підтверджують вплив незвичних психічних станів на поведінку потерпілої в кримінальній ситуації, слідчому доцільно відображати в обвинувальному висновку, оцінюючи показання потерпілої і обвинуваченого. Це сприятиме недопущенню спростування стороною захисту показань потерпілої щодо обставин, які позбавили її можливості чинити активну протидію злочинцю.

При вчиненні насильницьких злочинів, що посягають на статеву свободу й статева недоторканність особи, на психічний стан потерпілих-жінок додатково впливають й їх особистісні, інтимні страждання, посилюючи страх, біль та інші почуття. Раптовість чи несподіваність сексуального нападу призводять до шоку і заціпеніння та позбавляють потерпілу здатності активно протидіяти нападнику. Психологічно потерпілій дуже складно чинити активний фізичний опір не лише незнайомій, а й добре відомій їй особі [9, с. 86]. Проведені нами дослідження свідчать, що майже кожний другий насильницький злочин щодо жінки вчинений знайомою їй особою, зокрема, членом сім'ї, сусідом, колегою. У післякримінальній ситуації саме наявність родинних чи шлюбних стосунків потерпілої і злочинця суттєво вплинули на процесуальну активність 32,2% потерпілих та показання 40% потерпілих [1, с. 33–35]. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне рекомендувати слідчим враховувати факт попереднього знаомства потерпілої і злочинця чи їх відносин спорідненості, співтовариства тощо.

Психічний стан потерпілих-жінок від насильницьких злочинів після вчинення злочину до моменту звернення у правоохоронні органи, як правило, обумовлений приниженням, образою, страхом, біллю, моральними стражданнями тощо. Особливо за умови, якщо потерпіла знайома з винним, з боку якого чи його родичів, знайомих мають місце різного роду погрози. Характерними є апатія, байдужість, бажання покінчити з собою. Залежно від виду вчиненого щодо жінки насильницького злочину, зазначений стан може ускладнюватись відчуттям сорому, побоюванням наслідків статевого зношення (вагітність, зараження будь-якими захворюваннями), каліцтвом, інвалідністю потерпілої тощо. Водночас, психічний стан потерпілих-жінок від насильницьких злочинів не є однозначним. Так, у післякримінальній ситуації, за даними психологів, потерпіла може відчувати і повний спокій чи радість, наприклад, від того, що залишилась живою [9, с. 86–87]. Зазначені відчуття асоціюються з впевненістю у собі, відчуттям здатності подолати життєві перешкоди [2, с. 197–198]. Такий психічний стан потерпілих-жінок від насильницьких злочинів, на наш погляд, позитивно впливає на формування їх показань.

Після звернення потерпілої до правоохоронних органів її психічний стан змінюється під дією численних розпитувань, судово-

медичного обстеження, у зв'язку з необхідністю відбудови картини злочину, що, в свою чергу, не лише додатково травмує психіку потерпілої, але й сприяє появі певних перекручень в її показаннях. Ускладнити ситуацію може і те, що найчастіше приймають заяви про вчинені злочини, проводять їх перевірку та розслідування чоловіки, а однією з посттравматичних стресових реакцій жінок є порушення міжособистісних стосунків із протилежною статтю [9, с. 83]. За результатами проведеного нами анкетування потерпілих-жінок від насильницьких злочинів, 96% респондентів вважають за доцільне доручати їх розслідування слідчому-жінці.

Водночас, психічний стан потерпілої як учасника досудового і судового слідства у значній мірі обумовлюється не лише статтю та особистістю слідчого, але й видом слідчої дії, яка проводиться за участю потерпілої, присутністю при її проведенні сторонніх осіб, повторністю слідчої дії, соціальними наслідками злочину тощо. Зокрема, погіршення психічного здоров'я потерпілої, лікування, сліди побоїв і ушкоджень на тілі і голові, зміни у взаємовідносинах з членами сім'ї, родичами, знайомими, сусідами, колегами, як правило, пов'язані з її відлюдністю, неврівноваженістю, роздратованістю, депресією, обмеженням звичного кругу соціальних контактів, неможливістю продовження активного громадського та особистого життя [3, с. 126]. У зв'язку з цим слідчому доцільно під час допиту потерпілої з'ясувати та відобразити в протоколі допиту, що саме вона відчуває, як характеризує свій стан.

Резюмуючи вищевикладене, вважаємо, що психічний стан потерпілої від насильницького злочину, як відносно стійкий прояв всіх компонентів її психічної діяльності, обумовлений характером і психічними властивостями особистості потерпілої, її попереднім психічним станом, обставинами злочинного впливу, видом завданої шкоди, ситуацією розслідування і проведення слідчої дії, іншими факторами. Психічний стан потерпілих-жінок від насильницьких злочинів знаходить свій прояв у своєрідності їх психічних процесів, показань, поведінки й відношення до справи на досудовому та судовому слідстві. Він є основою формування показань потерпілих-жінок та обумовлює певні перекручення в початковій інформації про злочин, що міститься в їхніх усних чи письмових повідомленнях. Тривалість, ступінь та характер впливу психічного стану на потерпілу, ступінь його усвідомленості потерпілою, адекватність ситуації, домінування в ньому того чи іншого компонента впливають на обрання слідчим тактики слідчих дій за участю потерпілої, на оцінку слідчим її показань, позиції та поведінки у передкримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях. Знання та врахування слідчим психічних станів є необхідною умовою успішної організації і проведення не лише слідчих дій за участю потерпілих-жінок, а й розслідування насильницьких злочинів, вчинених щодо них.

Список літератури: 1. Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2006. 2. Психические состояния / Сост. и общая редакция Л. В. Куликова. СПб, 2000. 3. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. М., 1988. 4. Билинкіс А. А. Анализ проблем женщин, обращающихся в службу «телефон доверия» // Психологический журнал. 1997. Т. 18. № 4. 5. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология. Х., 2001. 6. Шафранская К. Д. К изучению человека в экстремальных условиях // Человек и общество. Вып. 2. Л., 1967. 7. Павлов И. П. Полное собрание сочинений. Т. IV. М.-Л., 1951. 8. Зейгарник Б. В. Патопсихология. М., 1976. 9. Кравцова О. А. О психологических последствиях сексуального насилия // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. 1999. № 2.

Надійшла до редакції 21.04.07

С. М. Лозова

ТИПОВІ СИТУАЦІЇ ПРОВЕДЕННЯ ОЧНОЇ СТАВКИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗГВАЛТУВАНЬ

Питанням тактики проведення окремих слідчих дій в літературі приділяється багато уваги. Зокрема, проблемами тактики проведення очної ставки займалися такі вчені, як М. В. Бахарев, А. К. Давлетов, В. С. Комарков, В. С. Максимов, О. Б. Соловйов [1; 2; 3; 4, с. 53–60; 5].

Але в існуючих відносно зазначеної проблеми працях не завжди повно та всебічно висвітлюються суперечливі питання цієї слідчої дії, багато питань до цього часу є дискусійними. Певні особливості має проведення очних ставок по різних категоріях кримінальних справ.

Під час аналізу слідчої практики у нас виникло багато питань щодо доцільності проведення очної ставки при розслідуванні такої категорії кримінальних справ, як зґвалтування: в деяких випадках слідчі не виправдано нехтували проведенням цієї слідчої дії, в деяких, навпаки, проводили всупереч доцільності.

Виходячи з цього, ми виділили найбільш **типові ситуації проведення очної ставки при розслідуванні зґвалтування:**

1) проведення очної ставки за участю неповнолітніх: а) коли злочин скоєно неповнолітнім; б) коли злочин скоєно дорослим, а неповнолітній дає показання, що його викривають; в) коли обидва учасники, потерпіла і злочинець, неповнолітні;

2) проведення очної ставки за участю малолітніх;

3) проведення очної ставки поміж співучасниками;

4) проведення очної ставки поміж особами, що є близькими родичами, друзями, підлеглими та ін.

Вищевказані випадки передбачають проведення очної ставки в гострій конфліктній ситуації. Щоб правильно зорієнтуватися в цій ситуації, слідчий повинен вирішити: хто з учасників дає правдиві свідчення, а хто – ні; хто з них є більш залежним. Для досягнення цієї мети слідчий повинен ретельно вивчити взаємовідносини учасників очної ставки. З'ясування характеру взаємовідно-